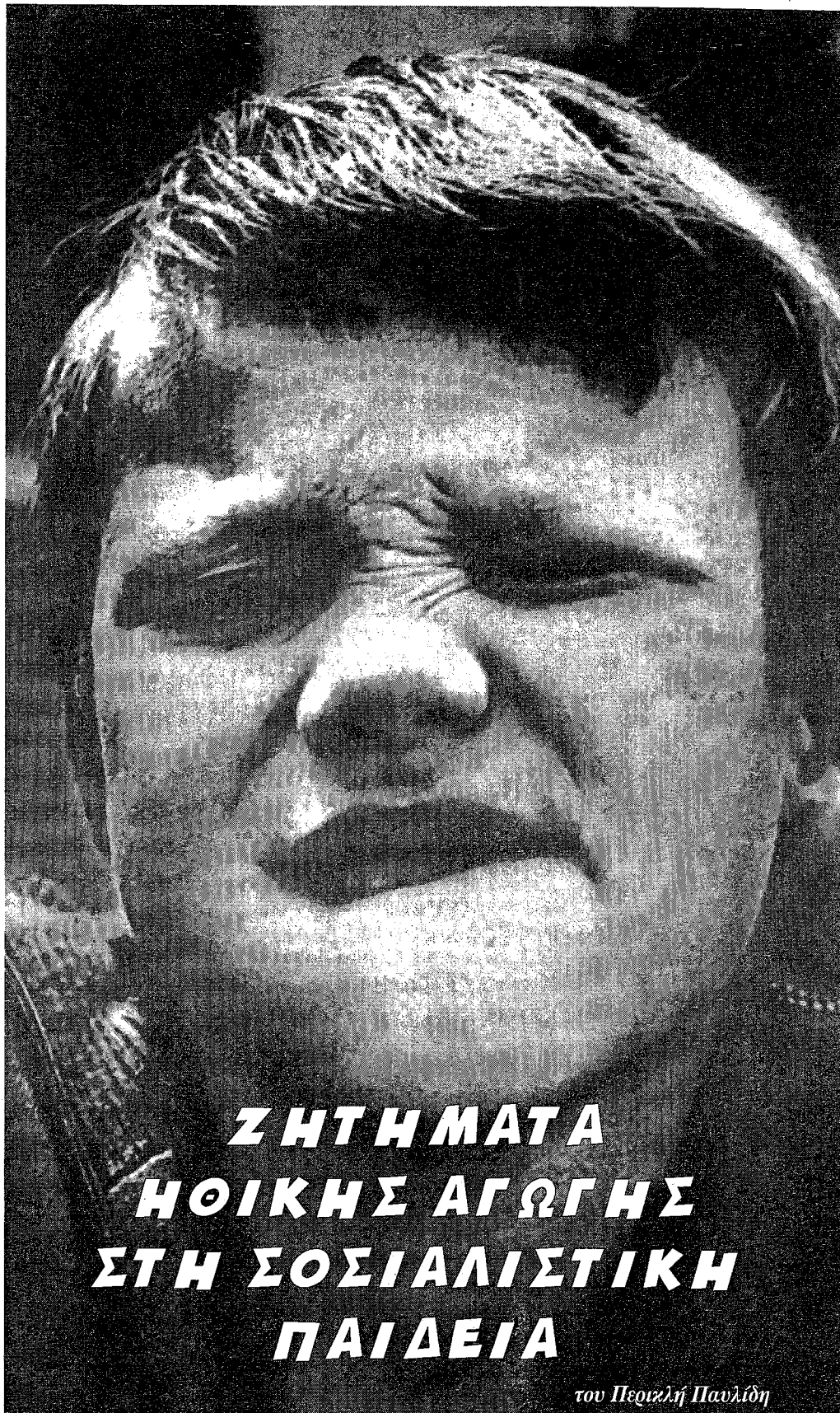

Η ηθική αποτελεί μορφή της κοινωνικής συνείδησης, η οποία χαρακτηρίζεται από το ειδικό βάρος των πράξεων, της έμπρακτης στάσης προς τους άλλους, ως στάσης συνειδητής, ως ενσάρκωσης στις ανθρώπινες πράξεις του περιεχομένου της κοινωνικής συνείδησης¹. Από ηθικής σκοπιάς, η έμπρακτη στάση προς τους άλλους αφορά σε ιστορικά και κοινωνικά συγκεκριμένες μορφές αλληλεγγύης ή αντιπαλότητας μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων, τάξεων κ.λπ. Οι πράξεις αλληλεγγύης, στις διάφορες ιστορικές μορφές τους, ως πράξεις ωφέλιμες για τη διατήρηση και ανάπτυξη μιας κοινωνικής ομάδας και, στην πλέον αυθεντική μορφή τους, ως ωφέλιμες για την κοινωνία συνολικά, ορίζονται με την ηθική έννοια του καλού. Αντιθέτως, οι πράξεις αντιπαλότητας-έχθρας, ως πράξεις επιβλαβείς για τη διατήρηση και ανάπτυξη μιας κοινωνικής ομάδας, ή, στην πλέον αυθεντική μορφή τους, ως επιβλαβείς για την κοινωνία συνολικά, ορίζονται από την ηθική έννοια του κακού².

Το ζήτημα της ηθικής αγωγής στα πλαίσια της συνολικής διαδικασίας διαπαιδαγώγησης του ατόμου αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν εξετάζουμε τη δυνατότητα αποφασιστικής συμβολής της παιδαγωγίας στα εγχειρήματα κοινωνικής χειραφέτησης και πρόοδου. Διότι στην περίπτωση της ηθικής αγωγής, η διαμόρφωση ή αναμόρφωση της συνείδησης των ανθρώπων με προσανατολισμό τη συμμετοχή τους στον αγώνα για την κοινωνική χειραφέτηση και πρόοδο αποκτά έμπρακτη διάσταση, προβάλλει ως δυνατότητα ανάπτυξης νέας —χειραφετικής πρακτικής σχέσης προς τους άλλους ανθρώπους. Προβάλλει από τη σκοπιά του βαθμού στον οποίο οι άνθρωποι ως φορείς νέας συνείδησης, νέων ιδεών, κοσμοθεωρίας, ιδανικών, είναι σε θέση να εκφράζουν το περιεχόμενο της συνείδησής τους στο σύνολο των ενεργειών τους κατά την αλληλεπίδρασή τους με τους άλλους ανθρώπους.

Προβάλλει, δηλαδή, από τη σκοπιά του βαθμού στον οποίο το νέο περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης μπορεί να έχει πρακτική διάσταση, και, συνεπώς, να συνιστά μια πραγματική —αληθή και όχι απλώς δεοντολογική— ψευδή συνείδηση.

Δεδομένων των προαναφερθέντων, φρονούμε ότι στις πτυχές της ηθικής αγωγής που διακρίνουν τη διαδικασία διαπαιδαγώγησης της προσωπικότητας εκδηλώνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια (χωρίς όμως να ανάγεται αποκλειστικά σε αυτές) η δυνατότητα της παιδαγωγίας να συμβάλλει στους αγώνες για την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Πιστεύουμε, επίσης, ότι για τη μελέτη αυτής της δυνατότητας, το σοσιαλιστικό εγχείρημα που εγκαινίασε η Οκτωβριανή Επανάσταση αποτελεί πολύτιμο σημείο αναφοράς. Χωρίς την ευχέρεια να προβούμε, στο παρόν κείμενο, σε εξαντλητική πραγμάτευση του θέματος, θα περιοριστούμε στην αναφορά σε ορισμένες ενδιαφέρουσες παιδαγωγικές προσπάθειες στα πλαίσια του εν λόγω εγχειρήματος.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

του Περίκλη Παυλίδη

Επανάσταση και ηθική

Η Οκτωβριανή Επανάσταση αποτέλεσε την απαρχή μιας πρωτόγνωρης διαδικασίας κοινωνικής αλλαγής και χειραφέτησης, η οποία δεν μπορούσε να μην αγγίξει και το χώρο της παιδαγωγίας, το πεδίο δηλαδή της σκοπίμης και συστηματικής διαμόρφωσης της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Στην προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας παιδείας, προσαρμοσμένης στις ανάγκες και τους στόχους της σοσιαλιστικής κοινωνίας, ανέκλυψε, κατ' ανάγκην, και το ζήτημα της ηθικής αγωγής των νέων, καθώς και το ευρύτερο ερώτημα αναφορικά με τη σημασία και το ρόλο της ηθικής στην ανάπτυξη της νέας κοινωνίας. Μάλιστα, το ζήτημα αυτό βρέθηκε σύντομα στο επίκεντρο έντονης ιδεολογικής κριτικής και αντιπαράθεσης, προβληματισμού και αναζήτησης.

Οι δυνάμεις της επανάστασης, αντιμετωπίζοντας με ρηξικέλευθη ματιά ολόκληρο το πολιτιστικό οικοδόμημα της ταξικής κοινωνίας, έθεσαν υπό αμφισβήτηση και τις κληρονομημένες από το παρελθόν ηθικές αντιλήψεις, που εδράζονταν, αφενός, στις μεταφυσικές αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, και αφετέρου, στις χρησιμοθηρικές και ωφελμιστικές ιδέες του κοινού νου της αστικής κοινωνίας.

Η αμφισβήτηση όμως της παλιάς ηθικής και ηθικής αγωγής εξελίχθηκε, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε μια κατηγορηματική άρνηση της ηθικής, εν γένει, και του ρυθμιστικού της ρόλου στις σχέσεις μεταξύ των μελών της νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η ηθική συνδέθηκε αποκλειστικά με το ιδεολογικό εποικοδόμημα των ταξικών κοινωνικών σχηματισμών και κρίθηκε παντελώς ακατάλληλη για τον ριζικά νέο τύπο κοινωνικών σχέσεων που οικοδομούνταν στη Σοβιετική Ρωσία. Μάλιστα, αυτή η μηδενιστική αντίληψη για την ηθική μορφή της συνείδησης αναπτύχθηκε στα πλαίσια μιας ευρύτερης απορριπτικής στάσης απέναντι σε όλα τα πολιτισμικά κειμήλια του ιστορικού παρελθόντος, στο όνομα της δημιουργίας ενός απόλυτως καινούριου και ακραιφνώς προλεταριακού πολιτισμού. Επρόκειτο για τη στάση που χαρακτηρίζει το κίνημα της ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ³.

Ο Α. Μπογκντάνοφ ήταν ένας από τους σημαντικότερους ηγέτες αυτού του κινήματος. Μεταξύ των ιδεών του περί προλεταριακού πολιτισμού, ιδιαίτερη θέση κατέχει η άποψή του για τη σχέση προσωπικότητας και ηθικής στη σοσιαλιστική κοινωνία. Όπως ισχυρίζεται ο Α. Μπογκντάνοφ, ο άνθρωπος όταν ενεργεί ως προσωπικότητα «θεωρεί τον εαυτό του αυτόνομο, δηλαδή αυτοδιαχειριζόμενο, αυθύπαρκτο, τελειώς μεμονωμένο, θεωρεί τον εαυτό του ανεξάρτητο κέντρο ενεργειών, συμπεριδόντων, επιδιώξεων, σκέψεων»⁴. Στην παραπάνω στάση ο ίδιος αντιπαραθέτει τον «κολεκτιβισμό της καθημερινής ζωής», δηλαδή, το να θεωρεί ο καθένας συντρόφους του όλα τα μέλη της εργαζόμενης ανθρωπότητας, τόσο αυτής του παρελθόντος όσο και του μέλλοντος, καθώς και τον «κολεκτιβισμό της σκέψης», δηλαδή, το να θέτει ο καθένας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος όχι τον εαυτό του αλλά τις συλλογικότητες της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Έτσι το άτομο θα πρέπει «να αντιλαμβάνεται τα γεγονότα της ζωής κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ως υποκείμενο στη σκέψη του να εμφανίζεται όχι το μεμονωμένο πρόσωπο, όχι το “εγώ”, “εσύ”, “αυτός”, αλλά το συλλογικό “εμείς”, “εσείς”, “αυτοί”»⁵.

Κατά τον Α. Μπογκντάνοφ, η συνείδηση που απαλλάχτηκε από το φετιχισμό του ατομισμού «υπερβαίνει τη μεμονωμένη ανθρώπινη προσωπικότητα». Για όλα δε τα ζητήματα, οι αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται όχι από μεμονωμένα πρόσωπα, ούτε από την πλειοψηφία ή τη μειοψηφία αυτών, «αλλά ομόψυ-

χα και ομόφωνα»⁶. Η θέση αυτή απέκλειε πλήρως την πιθανότητα να υπάρξουν διαφωνίες μεταξύ των ανθρώπων. Η ομοφωνία για την οποία έκανε λόγο σήμαινε, στην πραγματικότητα, την ταύτιση του ατόμου με το σύνολο, την απολυτοποίηση και φετιχοποίηση του συνόλου και της συλλογικότητας.

Ειδοποιό γνώρισμα των απόψεων του Α. Μπογκντάνοφ είναι το γεγονός ότι θεωρούσε την οργανωτικότητα θεμελιώδες γνώρισμα του προλεταριακού πολιτισμού. Πίστευε ότι ο σοσιαλισμός θα εξάλειφε πλήρως τον αυθόρμητο και τυχαίο χαρακτήρα των ανθρώπινων σχέσεων, αναπτύσσοντας στη θέση του την καθολική οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Έτσι, η ηθική μορφή της συνείδησης θα έχανε παντελώς τη σημασία της και το ρυθμιστικό της ρόλο.

Κατά τον Α. Μπογκντάνοφ η ηθική, όπως και το δίκαιο, αποτελούσε ένα σύνολο κανόνων οι οποίοι «εξαναγκάζουν χωρίς να αιτιολογούν και χωρίς να ξεετάζουν τις συνθήκες»⁷. Στη σοσιαλιστική κοινωνία οι αρχές της ηθικής θα έπρεπε να αντικατασταθούν από τις «αρχές της σκοπιμότητας», δηλαδή από ένα σύνολο τεχνικο-επιστημονικών κανόνων οι οποίοι «κανέναν δεν εξαναγκάζουν, παρά μόνο υποδεικνύουν τους καλύτερους τρόπους για την επίτευξη του ενός ή του άλλου συγκεκριμένου σκοπού»⁸. Πίστευε, λοιπόν, ότι αντί των κανόνων της ηθικής, οι οποίοι έχουν φετιχιστικό χαρακτήρα, ο άνθρωπος της σοσιαλιστικής κοινωνίας θα έχει ανάγκη μόνο από απλές και ξεκάθαρες, επιστημονικά τεκμηριωμένες οδηγίες αναφορικά με το πώς θα υλοποιήσει τους σκοπούς του, με δεδομένο το δικαίωμα του ίδιου να επιλέγει αυτούς τους σκοπούς.

Δέον να υπογραμμίσουμε ότι η μηδενιστική άποψη του Α. Μπογκντάνοφ για το ρόλο της ηθικής στη σοσιαλιστική κοινωνία, συνδέεται με την αντίληψή του περί κολεκτιβισμού, ή ακριβέστερα περί της δυνατότητας απόλυτης ταύτισης του ατόμου με τη σοσιαλιστική κοινωνία, σε βαθμό που το ατομικό συμφέρον να διαλύεται πλήρως μέσα στο συλλογικό.

Την ίδια αντίληψη συναντάμε και σε άλλους ηγέτες της ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ. Ο Β. Πλένιεφ, ο οποίος για ένα διάστημα υπήρξε πρόεδρος της Κ.Ε. της οργάνωσης, υποστήριξε ότι «Σε αντιδιαστολή προς την αστική κοινωνία η οποία αναγνωρίζει την προσωπικότητα, εμείς την αρνούμαστε, αρνούμαστε το “Εγώ” και το αντικαθιστούμε με τη δημιουργική κολεκτίβα του “Εμείς”»⁹.

Την άποψη ότι η σοσιαλιστική κοινωνία δεν έχει ανάγκη από την ηθική διότι αυτή αποτελεί φετιχιστική μορφή της συνείδησης υποστήριξε και ο Ν. Μπουχάριν. Όπως ισχυριζόταν, η ηθική του προλεταριάτου «παύει κατ' ουσίαν να είναι ηθική διότι ο φετιχισμός είναι η ουσία της ηθικής»¹⁰. Ο ίδιος αρνούταν κατηγορηματικά την έννοια του καθήκοντος, από τη στιγμή που αυτό «επικρέμεται πάνω από τους ανθρώπους ως κάποια εξωτερική εξαναγκαστική θεία δύναμη», κάτι στο οποίο εκδηλώνεται «ο αναπόφευκτος φετιχισμός της ηθικής»¹¹.

Και στην περίπτωση του Ν. Μπουχάριν, η μηδενιστική στάση απέναντι στην ηθική συνδεόταν με την άποψη περί απόλυτης συλλογικότητας, μιας και «στην κομμουνιστική, ανεπτυγμένη κοινωνία δε θα γίνεται λόγος για ξεχωριστές προσωπικότητες»¹².

Οι παραπάνω απόψεις δεν τύχαιναν, βέβαια, καθολικής αποδοχής. Ο αντίλογος ήταν ισχυρός και μάλιστα από ανθρώπους όπως ο ηγέτης της Οκτωβριανής Επανάστασης, Β.Ι. Λένιν.

Ο Λένιν απέρριπτε τη μηδενιστική στάση του κινήματος της ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά του παρελθόντος. Φρονούσε ότι, προκειμένου το προλεταριάτο να

επιτύχει πλήρη και τελειωτική νίκη, θα πρέπει να αφομοιώσει «όλα όσα πολύτιμα υπάρχουν στον καπιταλισμό όλη την επιστήμη και όλο τον πολιτισμό»¹³. Στην ομιλία του με τίτλο *Τα καθήκοντα των ενώσεων της νεολαίας* διατυπώνει με σαφήνεια την άποψη ότι ο προλεταριακός πολιτισμός μπορεί να υπάρξει και να αναπτυχθεί μόνο διαμέσου της αφομοίωσης όλων των πολιτιστικών επιτευγμάτων της ανθρωπότητας¹⁴.

Στο ζήτημα δε της ηθικής και της ηθικής αγωγής ο Λένιν ήταν κατηγορηματικός: «Πρέπει όλο το έργο της διαπαιδαγώγησης, της μόρφωσης και της διδασκαλίας της σύγχρονης νεολαίας να είναι η καλλιέργεια μέσα σ' αυτή της κομμουνιστικής ηθικής»¹⁵. Ο ηγέτης της επανάστασης, δίνοντας καταφατική απάντηση στο ερώτημα αν υπάρχει κομμουνιστική ηθική, διευκρινίζει ότι οι κομμουνιστές αρνούνται μόνο την ηθική η οποία εδράζεται στην έννοια του θεού και κατά συνέπεια παραγνωρίζει τις ταξικές σχέσεις¹⁶. Η κομμουνιστική ηθική, κατά τον Λένιν, υπηρετεί την υπόθεση της συσπειρώσεως και της αλληλεγγύης των εργαζομένων στον αγώνα για την κοινωνική χειραφέτηση και τον κομμουνισμό. «Στη βάση της κομμουνιστικής ηθικότητας βρίσκεται ο αγώνας για τη στερέωση και την ολοκλήρωση του κομμουνισμού. Να ποια είναι και η βάση της κομμουνιστικής διαπαιδαγώγησης, μόρφωσης και διδασκαλίας»¹⁷.

Η άποψη αυτή είχε μεγάλη σημασία μιας και αναγνώριζε το ρόλο της συνείδησης, συμπεριλαμβανομένης και της ηθικής μορφής της, στο γιγαντιαίο εγχείρημα της κοινωνικής χειραφέτησης των εργαζομένων. Ο Λένιν αντιλαμβανόταν ξεκάθαρα την αναγκαιότητα διαπαιδαγώγησης των ανθρώπων στο πνεύμα της κομμουνιστικής ηθικής ως προϋπόθεσης για τη συνειδητή συμμετοχή τους στην οικοδόμηση του κομμουνισμού.

Η συνειδητή συμμετοχή των ανθρώπων στο γίνεσθαι της νέας κοινωνίας συνδεόταν με ένα διττό στόχο, τον οποίο η επανάσταση καλούνταν να υλοποιήσει δια μέσου της παιδείας: αφενός, με την καλλιέργεια σοσιαλιστικής συνείδησης στους νέους ανθρώπους, αφετέρου, με την αλλαγή της συνείδησης αυτών που είχαν ανατραφεί στις συνθήκες της ταξικής κοινωνίας.

Σε ό,τι αφορά, μάλιστα, την ηθική, το πρόβλημα μετά τη νίκη της επανάστασης ήταν πολύ μεγάλο, όχι μόνο γιατί η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν φορέας ηθικών αντιλήψεων που αντανακλούσαν τη μακροαίωνα εμπειρία των ταξικών ανταγωνιστικών σχέσεων, αλλά και διότι η κατάρρευση του ιδεολογικού εμποικοδομήματος της τσαρικής Ρωσίας άφησε ένα μεγάλο κενό, το οποίο δεν μπόρεσε αμέσως να καλύψει η νέα σοσιαλιστική ιδεολογία, (η οποία, άλλωστε, δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί σε όλες τις μορφές της κοινωνικής συνείδησης), μ' αποτέλεσμα, αντί της κατ΄εξουσίας μιας νέας σοσιαλιστικής ηθικής, να επικρατήσει σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού μια γενική χαλάρωση

και παρακμή των ηθών.

Αναφερόμενος στο εν λόγω πρόβλημα, ο κορυφαίος σοβιετικός θεωρητικός της ψυχολογίας Λ. Βιγκότσκι, διαπίστωνε (εν έτει 1926) την αντιφατικότητα που γεννούν στα ήθη των ανθρώπων εποχές κρίσης και ριζικών κοινωνικών αλλαγών, όπως αυτή της Οκτωβριανής Επανάστασης. Ο ίδιος προειδοποιούσε ότι «Καμία άλλη εποχή δε δημιουργεί τέτοιες υπέροχες δυνατότητες για ηθικό ηρωισμό, όπως και καμία άλλη δε δημιουργεί τέτοιους κινδύνους ηθικής παραμόρφωσης»¹⁸.

Το πρόβλημα αυτό είχε και μια ιδιαίτερα δραματική πλευρά. Τα χρόνια του πολέμου (του 1ου παγκοσμίου και του εμφυλίου πολέμου) με το μεγάλο αριθμό των θυμάτων, τα τεράστια δεινά και κακουχίες που επέφεραν στον πληθυσμό, είχαν ως αποτέλεσμα δεκάδες χιλιάδες παιδιά να μείνουν ορφανά, εγκαταλελειμμένα κι απρο-

στάτευτα, και να γνωρίσουν από μικρή ηλικία την πιο απάνθρωπη πλευρά της ζωής¹⁹. Για την πλειονότητα αυτών των παιδιών μόνη στρατηγική επιβίωσης ήταν η επαιτεία και το έγκλημα.

Η σοβιετική εξουσία ίδρυσε μεγάλο αριθμό παιδικών σταθμών, προκειμένου να φροντίσει και να διαπαιδαγωγήσει τα ορφανά κι εγκαταλελειμμένα παιδιά. Η κατάσταση όμως ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Το σκληρό παρελθόν βάραινε πάνω τους και καθιστούσε τα εγχειρήματα αναμόρφωσής τους σισύφειο έργο. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του '20, πολλοί σοβιετικοί παιδαγωγοί υιοθετούσαν τη θεωρία περί «ηθικής ελαττωματικότητας», ερμηνεύοντας την άκρως αντικοινωνική συμπεριφορά αρκετών εξ αυτών των παιδιών ως φαινόμενο φυσικής προδιάθεσης, φυσικών καταβολών και, συνεπώς, ως πρόβλημα ανυπέρθλιτο²⁰.

Μέσα σ' αυτές τις ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες καλούνταν να γεννηθεί και να αναπτυχθεί η νέα, σοσιαλιστική παιδεία και παιδαγωγική, με σημαίνουσα συνιστώσα τη νέα, σοσιαλιστική ηθική.

Αρκετοί σοβιετικοί παιδαγωγοί (με κορυφαίους τους Ν. Κρούπσκαγια, Σ.Τ. Σάτσκι, Π.Π. Μπλόνσκι, Β.Ν. Σορόκα-Ροσίνσκι κ.ά.) καταπίστηκαν συνειδητά με τον παραπάνω στόχο. Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της σοσιαλιστικής ηθικής αγωγής δύο από τις πλέον αξιοσημείωτες προτάσεις, οι οποίες μάλιστα ενσαρκώνουν και τις, εν μέρει, διαφορετικές εμφάσεις και προσεγγίσεις των εισηγητών τους, ανήκουν σε παιδαγωγούς – ορόσημα στην ιστορία της σοβιετικής παιδαγωγικής, στον Α.Σ. Μακάρενκο (1888-1939), κορυφαίο σοβιετικό παιδαγωγό της προπολεμικής περιόδου, και στον Β.Α. Σουχομλίνσκι, (1918-1970), έναν από τους πιο σημαντικούς σοβιετικούς παιδαγωγούς μετά τον πόλεμο. Με την εξέταση των απόψεών τους θα καταπιούμε στη συνέχεια του κεμένου.

Η ηθική του καθήκοντος στο έργο του Α.Σ. Μακάρενκο

Το έργο του Μακάρενκο ήταν αφιερωμένο στη δημιουργία ενός δοκιμασμένου παιδαγωγικού συστήματος, σκόπιμα προσαρμοσμένου στις ανάγκες, τις προοπτικές και τους στόχους-ιδεώδη της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Οι παιδαγωγικές απόψεις του Μακάρενκο είναι στενά συνυφασμένες με την παιδαγωγική του δραστηριότητα στους Παιδικούς Εργασιακούς Σταθμούς «Μ. Γκόρκι» και «Φ.Ε. Ντζερζίνσκι», τρόφιμοι των οποίων ήταν μικροί παραβάτες του νόμου, παιδιά στην πλειοψηφία τους εγκαταλελειμμένα από τους γονείς τους ή χωρίς γονείς και κηδεμόνες.

Ξεπερνώντας τεράστιες δυσκολίες, όχι μόνο επιστημονικής-παιδαγωγικής αλλά και οικονομικής καθώς και πολιτικής φύσης, ο Μακάρενκο κατάφερε μέσα στο παιδαγωγικό του έργο να διαμορφώσει και να παρουσιάσει θεωρητικά ένα σύστημα σοσιαλιστικής διαπαιδαγώγησης των νέων, το οποίο ξεπερνούσε, κατά πολύ, τα επιτεύγματα των συγχρόνων του, αλλά, παρά το γεγονός ότι αργότερα θεωρήθηκε θεμελιώδες για τη σοσιαλιστική παιδεία, ποτέ δεν γνώρισε ευρεία εφαρμογή στην ΕΣΣΔ.

Συνεπώς προς το σοσιαλιστικό ιδεώδες και το στόχο οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη χώρα του, ο Μακάρενκο καταπιάστηκε με το ζητούμενο της αλλαγής της ανθρώπινης προσωπικότητας, της διαπαιδαγώγησης του ανθρώπου της νέας κοινωνίας, ενός ανθρώπου αφοσιωμένου στα συλλογικά συμφέροντα της ανθρωπότητας και συνειδητού οικοδόμου των νέων σχέσεων χειραφέτησης, συνεργασίας και αλληλεγγύης.

Κομβική θέση σ' αυτό το εγχείρημα κατείχε η καλλιέργεια στους νέους σοσιαλιστικού φρονήματος και ήθους. Στην καλλιέργεια σοσιαλιστικού ήθους ο Μακάρενκο έβλεπε ένα ισχυρό μέσο στράτευσης των ανθρώπων στην προσπάθεια (την αφάνταστα σκληρή και δραματική στις συνθήκες των δεκαετιών του '20 και '30) οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Ο μέγιστος σεβασμός προς τον άνθρωπο - οι μέγιστες απαιτήσεις από αυτόν

Στη θεωρία ηθικής αγωγής του Μακάρενκο δεσπόζει η ιδέα του μέγιστου σεβασμού προς τον άνθρωπο σε συνάρτηση με τις μέγιστες απαιτήσεις από αυτόν. «Η κοινωνία μας -αναφέρει ο παιδαγωγός- διαφέρει από την αστική στο γεγονός ότι εμείς απαιτούμε από τον άνθρωπο πολύ περισσότερο απ' ότι η αστική κοινωνία αλλά, από την άλλη πλευρά περιβάλλουμε την προσωπικότητα με πολύ μεγαλύτερο και θεμελιωδώς διαφορετικό σεβασμό, οι απαιτήσεις μας από κάθε προσωπικότητα εκφράζουν το σεβασμό μας προς τις δυνάμεις και δυνατότητές της, ενώ στο σεβασμό μας εγγράφονται, ταυτόχρονα, οι απαιτήσεις μας από την κάθε προσωπικότητα»²¹. Όπως μάλιστα διευκρινίζει ο ίδιος, «Οι απαιτήσεις δεν μπορεί να είναι επαμφοτερίζουσες. Θα πρέπει να οδηγούνται μέχρι το δυνατό όριο τους»²².

Ο σεβασμός προς τα μέλη της σοσιαλιστικής κοινωνίας δεν μπορεί να έχει αποφαιτικό-απαγορευτικό περιεχόμενο, να καθορίζεται δηλαδή μόνο από αυτό που δεν πρέπει να κάνουν οι άνθρωποι στις σχέσεις τους με τους άλλους. Ο σεβασμός προς τους ανθρώπους αποκτά αυθεντικό περιεχόμενο όταν αποσκοπεί στην ανάπτυξή τους, όταν διαμέσου των απαιτήσεων της κοινωνίας διαγράφεται για τα άτομα μια προοπτική προσπάθειών και υπερβάσεων, μια προοπτική ανύψωσής τους στο υ-

ψηλότερο επίπεδο των δυνατοτήτων τους.

Σε συνάρτηση με την καλλιέργεια ενός τέτοιου σεβασμού προς τους συνανθρώπους ο Μακάρενκο θεωρούσε σημαντική τη διαπαιδαγώγηση των νέων στο πνεύμα βασικών ηθικών εννοιών, όπως είναι η τιμή, η αξιοπρέπεια, το καθήκον, η υπευθυνότητα κ.α.

Εδώ χρειάζεται να σημειώσουμε ότι ο σοβιετικός παιδαγωγός ασκούσε δριμεία κριτική στις απόψεις των εκπροσώπων της ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ, οι οποίοι απέρριπταν οποιαδήποτε σχέση μεταξύ της ηθικής της νέας κοινωνίας και εννοιών όπως «καθήκον» και «τιμή».

Ο Μακάρενκο, απαντώντας σε αυτούς που θεωρούσαν το καθήκον «στοιχείο της αστικής κοσμοαντίληψης» και την τιμή ειδοποιό γνώρισμα του «ηθικού κώδικα των αξιωματούχων», προσπαθούσε να προσδώσει στις έννοιες αυτές νέο περιεχόμενο. Στο έργο του *Οι παιδαγωγικές μου αντιλήψεις* αναφέρει ότι «η δική μας τιμότητα απαιτεί τη θετική ενότητα μεταξύ των εργαζομένων, το σεβασμό προς κάθε εργαζόμενο, το σεβασμό προς κάθε μικρή κολεκτίβα και προς την κολεκτίβα ολόκληρης της σοβιετικής κοινωνίας, το σεβασμό προς τους εργαζόμενους όλων των χωρών»²³.

Όπως προκύπτει από τα κείμενα του Μακάρενκο, ο ίδιος για τις απόψεις του αυτές δεχόταν αυστηρή κριτική. Σε μια επιστολή του προς τον ενθουσιώδη υποστηρικτή του έργου του, Μ. Γκόρκι, αναφέρει τα εξής: «Μας φέρνουν ένα παραμελημένο παιδί, το οποίο πρέπει να κάνουμε Άνθρωπο. Προσπαθώ να ενισχύσω την αυτοπεποίθησή του, του καλλιεργώ το αίσθημα του καθήκοντος απέναντι στον εαυτό του, απέναντι στην εργατική τάξη, απέναντι στην ανθρωπότητα. Του μιλάω για την τιμή του ανθρώπου και του εργαζομένου. Απ' ό,τι όμως φαίνεται, τελικά όλα αυτά είναι «αίρεση»»²⁴.

Η έννοια του καθήκοντος συνδέεται, στις απόψεις του Μακάρενκο, με την ευθύνη που αναλαμβάνει ο καθένας απέναντι στη σοσιαλιστική κοινωνία να προσπαθήσει να καταστεί προσωπικότητα σοσιαλιστικού τύπου. Στο σημείο αυτό ο σοβιετικός παιδαγωγός ανεβάζει πολύ ψηλά τον πήχη των απαιτήσεων: η διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου της σοσιαλιστικής κοινωνίας δεν μπορεί να συμβιβαστεί με τη συνύπαρξη στην κάθε προσωπικότητα θετικών και αρνητικών στοιχείων, αρετών και ελαττωμάτων. Η παιδαγωγική προσπάθεια που εντάσσεται στην οικοδόμηση μιας ανώτερης -χειραφετημένης κοινωνίας, θα πρέπει να αποσκοπεί στη διαμόρφωση ισχυρής προσωπικότητας, χωρίς ελαττώματα και αδυναμίες.

Στο έργο του *Κομμουνιστική διαπαιδαγώγηση και συμπεριφορά*, ο Μακάρενκο σχολιάζει: «Πόσο «άνετη» γίνεται η ζωή όταν κάποιος συνειδητοποιεί: έχω προτερήματα, έχω όμως και αδυναμίες. Και κατόπιν ακολουθεί η αυτο-παρηγόρηση: αν δεν είχα αδυναμίες τότε θα επρόκειτο περί σχήματος και όχι περί ανθρώπου. Οι αδυναμίες θα πρέπει να υπάρχουν χάριν γραφικότητας»²⁵. Αυτή όμως η στάση είναι κομπορμιστική. Ο παιδαγωγός, κατά τον Μακάρενκο, θα πρέπει να πασχίζει για την εξάλειψη των ελαττωμάτων, για τη διαρκή ανάπτυξη των παιδαγωγούμενων.

Με αυτή ακριβώς την αγωνιστική στάση έναντι των ελαττωμάτων και αδυναμιών, ατομικών και συλλογικών, με τη διαρκή προσπάθεια βελτίωσης όλων των ανθρώπων, συνέδεε ο Μακάρενκο το αίσθημα της ευτυχίας. Πίστευε ότι οι άνθρωποι πρέπει να επιδιώκουν την ευτυχία, ότι έχουν κάθε δικαίωμα να βιώνουν το συναίσθημα της ευτυχίας.

Βέβαια, με τη λέξη αυτή εννοεί τη συλλογική ευτυχία των αν-

θρώπων, σε συνάρτηση με την οποία η ατομική ευτυχία αποτελεί τη συναισθηματική έκφραση της ικανοποίησης από την αφοσίωση του ατόμου στις συλλογικές υποθέσεις, στο συλλογικό καλό. Σε κάθε ενέργεια του ατόμου θα πρέπει να εκφράζεται η σκέψη και η φροντίδα για το σύνολο, για την κοινή επιτυχία και ευτυχία.

Η ευτυχία (η αυθεντική ευτυχία) θα πρέπει να αποτελεί για τον άνθρωπο ηθική υποχρέωση. Η σοσιαλιστική ηθική, επισημαίνει ο Μακάρενκο, «απαιτεί από μας να είμαστε ευτυχισμένοι άνθρωποι. Ευτυχισμένοι, όμως, άνθρωπος δεν γίνεται κατά τύχη, θα πρέπει να γνωρίζεις πώς να γίνεις ευτυχισμένος»²⁶. Πραγματικά ευτυχισμένος γίνεται ο άνθρωπος όταν αγωνίζεται για το συλλογικό συμφέρον, για καλό όλων των ανθρώπων, για την χειραφέτηση και την πρόοδο της ανθρωπότητας. Ηθικό χρέος του ανθρώπου της σοσιαλιστικής κοινωνίας είναι η επιδίωξη μιας τέτοιας ευτυχίας.

Η ηθική, λοιπόν, που διδάσκει ο Μακάρενκο είναι αυτή του αγώνα για τη συλλογική ευτυχία, για μια ευτυχία που δεν γνωρίζει περιττούς ανθρώπους και δεν κάνει εξαιρέσεις. Το πραγματικό ηθικό ανάστημα της προσωπικότητας καλλιεργείται και δοκιμάζεται με βάση τη στάση απέναντι σ' αυτή την ευτυχία. Ως εκ τούτου, αυθεντική προσωπικότητα είναι αυτή του βιώνει την ατομική ευτυχία μέσα στον αγώνα για μια ευτυχία πανανθρώπινη-καθολική.

Η καλλιέργεια της συλλογικότητας στην παιδική κολεκτίβα

Ο Μακάρενκο δε διαχώριζε την ηθική αγωγή του παιδιού από τη συνολική διαδικασία διαπαιδαγώγησης-διαμόρφωσης της προσωπικότητάς του. Φρονούσε, μάλιστα, ότι η διαπαιδαγώγηση του παιδιού είναι αποτελεσματική όταν δεν περιορίζεται στην προετοιμασία του για κάποια μελλοντική ζωή, αλλά αποτελεί η ίδια κατάλληλα οργανωμένο τρόπο ζωής και δράσης.

Ειρήσθω εν παρόδω, στις απόψεις του αυτές εκφράζεται η ισχυρή επίδραση που άσκησαν στους σοβιετικούς παιδαγωγούς εκείνης της εποχής οι ιδέες του J. Dewey και άλλων εκπροσώπων του κινήματος της προοδευτικής εκπαίδευσης. Βέβαια, στο έργο του Μακάρενκο οι ιδέες αυτές αφομοιώνονται δημιουργικά, εντασσόμενες σε ένα νέο θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο.

Το παραδοσιακό σχολείο ήταν, κατά τον Μακάρενκο, εξαιρετικά ανεπαρκές για τη διαμόρφωση μιας προσωπικότητας σοσιαλιστικού τύπου. Στην επίτευξη αυτού του στόχου καθοριστικό ρόλο θα έπρεπε να παίξει η κολεκτίβα, η κοινότητα-πυρήνας της νέας κοινωνίας (πολιτικού, εργασιακού, εκπαιδευτικού, πολιτιστικού χαρακτήρα) στην οποία κατά συλλογικό, συνεργατικό και αυτό-διευθυντικό τρόπο θα οργανωνόταν η ζωή των μελών της.

Γι' αυτό και ο Μακάρενκο οργάνωσε του παιδικούς Σταθμούς «Μ. Γκόρκι» και «Φ.Ε. Ντζερζίνσκι» ως κολεκτίβες, ως κοινότητες δομημένες από ένα σύνολο σχέσεων συνεργασίας και αυτοδιεύθυνσης.

Οι εν λόγω κοινότητες δεν ήταν απλώς εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά κοινωνικοί θεσμοί δια μέσου των οποίων αναπαράγονταν και εκτυλισσόταν όλη η ζωή και δραστηριότητα των τροφίμων. Επρόκειτο για ιδρύματα τα οποία εκτός από εκπαιδευτικό είχαν, πρωτίστως, εργασιακό χαρακτήρα, με την έννοια της πραγματικής παραγωγικής δραστηριότητας των παιδιών στα πλαίσια αυθεντικών παραγωγικών δεσμών με άλλες επι-

χειρήσεις και εργασιακές κολεκτίβες της περιοχής τους. Μάλιστα, το μεγαλύτερο μέρος των εργασιακών και άλλων δραστηριοτήτων ρυθμιζόταν από ένα ευρύ φάσμα οργάνων συλλογικής αυτοδιεύθυνσης των παιδιών.

Αυτό, λοιπόν, που δημιούργησε ο Μακάρενκο στους παιδικούς Σταθμούς «Μ. Γκόρκι» και «Φ.Ε. Ντζερζίνσκι» ήταν κάτι που ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια του σχολείου. Επρόκειτο για κοινωνικούς θεσμούς όπου η μόρφωση-εκπαίδευση, η συλλογική εργασία και αυτοδιεύθυνση συγκροτούσαν ένα ενιαίο πλέγμα σοσιαλιστικών σχέσεων.

Έτσι το μεμονωμένο άτομο έπαυε να αποτελεί στόχο ξεχωριστής παιδαγωγικής δραστηριότητας. Μάλιστα, το άτομο δε θα έπρεπε καθόλου να αισθάνεται τον εαυτό του αντικείμενο διαπαιδαγώγησης. Αυτό που ενδιέφερε τον Μακάρενκο ήταν η διαπαιδαγώγηση της παιδικής κοινότητας συνολικά και διαμέσου αυτής και του ξεχωριστού ατόμου.

Ο Μακάρενκο, όμως, αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο να εγκλωβιστεί η διαπαιδαγώγηση του ατόμου στα όρια της ξεχωριστής κοινότητας με αποτέλεσμα την καλλιέργεια ενός συλλογικού εγωισμού. Κατά την άποψή του, η δραστηριότητα του παιδιού σε μια μόνο κοινότητα δεν αρκεί για να αναπτυχθεί αυθεντική σοσιαλιστική συνείδηση. Στο πλαίσιο της ξεχωριστής κοινότητας, της μεμονωμένης ομάδας, μπορεί να διαμορφωθούν συμφέροντα και επιδιώξεις που όχι μόνο θα διαφέρουν από τα συμφέροντα και τους στόχους της σοσιαλιστικής κοινωνίας, αλλά θα έρχονται σε αντίθεση με αυτούς.

«Μια τέτοια πρωτοβάθμια κολεκτίβα πάντα εγκυμονεί την τάση ν' απομακρυνθεί απ' τα συμφέροντα της κολεκτίβας του συνόλου, ν' απομονωθεί στα δικά της συμφέροντα. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η πρωτοβάθμια κολεκτίβα χάνει την αξία της ως κολεκτίβας, ενώ η μετάβαση στα συμφέροντα της κολεκτίβας του συνόλου καθίσταται δυσχερής»²⁷.

Έτσι ο Μακάρενκο εισηγάει τη διαπαιδαγώγηση του παιδιού διαμέσου της ταυτόχρονης συμμετοχής σε κοινότητες διαφορετικών βαθμίδων. Οι διαφορετικές βαθμίδες δομούνται τόσο στο πλαίσιο του Παιδικού Εργασιακού Σταθμού όσο και στο πλαίσιο εμπλοκής του Σταθμού σε μια σειρά σχέσεων με εργασιακές, καλλιτεχνικές και άλλες κολεκτίβες της σοβιετικής κοινωνίας. Επιδίωξη του Μακάρενκο ήταν οι τρόφιμοι των παιδικών Σταθμών «Μ. Γκόρκι» και «Φ.Ε. Ντζερζίνσκι» να ανέρχονται από το επίπεδο των αναγκών, συμφερόντων και στόχων της επιμέρους ομάδας, του επιμέρους εργασιακού τμήματος, της επιμέρους κοινότητας στο ύψος των αναγκών, συμφερόντων και στόχων της σοβιετικής κοινωνίας και όλης της εργαζόμενης ανθρωπότητας.

Αυτό που καθιστά μια ομάδα ανθρώπων αυθεντική κοινότητα συνίσταται στο ότι «Η κολεκτίβα αποτελεί τμήμα της σοβιετικής κοινωνίας, που συνδέεται οργανικά με όλες τις άλλες κολεκτίβες. Η σοβιετική κολεκτίβα υπερασπίζεται ως ζήτημα αρχής την υπόθεση της παγκόσμιας ενότητας της εργαζόμενης ανθρωπότητας. Δεν πρόκειται απλά για μια βιοτική συνένωση ανθρώπων, αλλά για τμήμα του μετάπου μάχης της ανθρωπότητας στην εποχή της παγκόσμιας επανάστασης»²⁸.

Η διαπαιδαγώγηση του ατόμου μέσα στην Παιδική Εργασιακή Κολεκτίβα και διαμέσου αυτής, συνιστούσε ταυτόχρονα και ηθική αγωγή, καλλιεργούσε τη συλλογικότητα, την συντροφικότητα, την αλληλέγγυα στάση προς τους άλλους ανθρώπους. Η συντροφικότητα θεωρούταν συνώνυμη της ηθικής σχέσης.

Η καλλιέργεια της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης προς όλη την εργαζόμενη ανθρωπότητα διαμόρφωνε μια σο-

σιαλιστική ηθική στάση που είχε ταυτόχρονα ταξικό και πανανθρώπινο περιεχόμενο. Ταξικό, από τη στιγμή που η ανθρωπότητα εκλαμβάνονταν ως ενότητα των εργαζομένων από την οποία αποκλείονταν οι φορείς της ταξικής εκμετάλλευσης. Πανανθρώπινο, από τη στιγμή που η κατάργηση των τάξεων και της κοινωνικής ανισότητας γινόταν αντιληπτή ως θεμελιώδης όρος της αυθεντικής πανανθρώπινης αδελφοσύνης.

Στις απόψεις του Μακάρενκο, η κομμουνιστική ηθική δε συνιστά ένα ταξικά ιδιοτελές ιδεώδες, αντίθετο προς το πανανθρώπινο καλό. Η ταξική διάσταση του κομμουνιστικού ιδεώδους προβάλλει ως η συγκεκριμένη μορφή του πανανθρώπινου καλού σε μια κοινωνία ταξικά διαιρημένη, ως η συγκεκριμένη μορφή της πανανθρώπινης χειραφέτησης, της πανανθρώπινης ενότητας και αλληλεγγύης.

Αναφορικά με την πανανθρώπινη διάσταση της κομμουνιστικής ηθικής είναι χαρακτηριστική η δήλωση του ίδιου του Λένιν, ότι «από τη σκοπιά των βασικών ιδεών του μαρξισμού, το συμφέρον της ανάπτυξης της κοινωνίας είναι υπεράνω των συμφερόντων του προλεταριάτου»²⁹.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε και μια σημαντική διαφορά μεταξύ των απόψεων του Μακάρενκο και του Dewey, αναφορικά με την παιδαγωγική διάσταση της εμπλοκής του σχολείου σε υποθέσεις και δραστηριότητες του κοινωνικού περιγύρου. Ο Dewey, ως γνωστόν, έδινε μεγάλη έμφαση στη συμβολή που μπορεί να έχει η εκπαίδευση στη διαρκή κοινωνική πρόοδο και ως εκ τούτου, στην ανάπτυξη στενών σχέσεων μεταξύ του εκπαιδευτικού θεσμού και της κοινότητας (community). Η διαπαιδαγώγηση των νέων θα έπρεπε, κατά τον ίδιο, να συνδέεται με την καλλιέργεια ζωηρού ενδιαφέροντος για τις ανάγκες και τους στόχους του κοινωνικού περιβάλλοντος, για συνεργατικές προσπάθειες προς όφελος του κοινού συμφέροντος³⁰.

Όμως για τον Dewey η κοινωνική πρόοδος δε συνδέεται με τη ριζική αντιμετώπιση και υπέρβαση των κοινωνικών αντιθέσεων. Άλλωστε, ο Dewey, καταφάσκοντας τη σπουδαιότητα της διαρκούς κοινωνικής εξέλιξης, δεν έκανε ποτέ αναφορά στην επίτευξη συγκεκριμένων κοινωνικών στόχων και ιδανικών. Η συμβολή της παιδείας στην κοινωνική πρόοδο εκλαμβάνονταν από τον ίδιο ως συμμετοχή στη διόρθωση-βελτίωση-ανάπτυξη του υπάρχοντος καθεστώτος και όχι ως συστατικό μέρος του επαναστατικού αγώνα για την κοινωνική χειραφέτηση της ανθρωπότητας.

Όταν, λοιπόν, ο Dewey αναφέρεται στην καλλιέργεια της κοινωνικής ευθύνης, του συνεργατικού και ομαδικού πνεύματος μέσα στο σχολείο και διαμέσου της αλληλεπίδρασης σχολείου-κοινότητας δεν υποψιάζεται καθόλου την αντιφατικότητα των κοινοτικών σχέσεων και των συλλογικότητων που αναπτύσσονται ως οργανικά μέρη της κυρίαρχης, ανταγωνιστικής αστικής κοινωνίας. Ο Dewey αναφέρεται σε συλλογικότητες οι οποίες δεν είναι άλλες από αυτές της γειτονιάς, του άμεσου περιγύρου, της τοπικής κοινότητας στην οποία εντάσσεται το εκπαιδευτικό ίδρυμα. Η σχέση του σχολείου με τα προβλήματα, τις αντιθέσεις, τους στόχους και τα ιδεώδη ευρύτερων κοινωνικών συνόλων και της ανθρωπότητας, εν γένει, δε διακρίνεται καθόλου στον ορίζοντα της προβληματικής του.

Αυτό που δεν αντιλαμβάνεται ο αμερικανός παιδαγωγός και αντιλαμβάνεται σαφέστατα ο Μακάρενκο είναι ότι μια οποιαδήποτε ομάδα ή κοινότητα δε συνιστά, κατ' ανάγκη, αυθεντική μορφή συλλογικότητας, διότι μπορεί, απλώς, να εκφράζει στάσεις συλλογικού εγωισμού. Η αλληλεγγύη και συνεργασία στο

εσωτερικό ομάδων, συλλόγων, κοινοτήτων κ.λπ. μπορεί κάλλιστα να εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων, να συνιστά τρόπο κομφορμιστικής προσαρμογής στις σχέσεις αυτές και, συνεπώς, τρόπο αναπαραγωγής τους.

Αναφερόμενος στο σχολείο που δεν προετοιμάζει για τη ζωή, αλλά συνιστά πραγματική κοινωνική ζωή ο Μακάρενκο κάνει ένα τεράστιο βήμα πέρα από τις ιδέες Dewey, συνδέοντας τις όποιες μορφές κοινοτικής οργάνωσης και συλλογικής δραστηριότητας των παιδιών με την αφοσίωση στα συμφέροντα και τους στόχους της πιο μεγάλης ανθρωπίνης «κοινότητας», της εργαζόμενης ανθρωπότητας «στην περίοδο της παγκόσμιας επανάστασης».

Ο Μακάρενκο, σε αντίθεση με τον Dewey, δε θεωρεί αυταξία την ηθικο-παιδαγωγική επίδραση στους νέους μιας οποιασδήποτε ομάδας, μιας οποιασδήποτε σχολικής ή εργασιακής κοινότητας, αλλά συναρτά την ηθική διάσταση των σχέσεων μεταξύ των μελών μιας παιδικής κοινότητας από τη στάση που καλλιεργείται απέναντι σε ευρύτερα και τελικά πανανθρώπινα προβλήματα, ανάγκες, ιδανικά.

Στο πλαίσιο του συστήματος ηθικής αγωγής του Μακάρενκο ιδιαίτερη σημασία κατείχε η συλλογική εργασιακή δραστηριότητα μέσα στην κοινότητα³¹. Η εργασία των παιδιών λειτουργούσε ως πεδίο ηθικής αγωγής, ως πεδίο καλλιέργειας της έμπρακτης αλληλεγγύης προς τους άλλους, της αλληλοβοήθειας, της υπευθυνότητας αλλά και της αυταπάτησης. Ύψιστη τιμή στην κοινότητα θεωρούταν η ανάληψη και εκπλήρωση των πλέον κοπιαστικών εργασιακών καθηκόντων.

Εκτιμώντας ιδιαίτερα τη σημασία της συλλογικής εργασίας στην ηθική αγωγή του παιδιού ο Μακάρενκο επισημαίνει ότι «η εργασία στην κολεκτίβα, η εργασιακή αλληλοβοήθεια των ανθρώπων και η διαρκής αμοιβαία εργασιακή τους εξάρτηση μπορούν να διαμορφώσουν μια ορθή σχέση μεταξύ τους. Μόνο η συμμετοχή στη συλλογική εργασία επιτρέπει στον άνθρωπο ν' αναπτύξει ορθή, ηθική στάση προς τους άλλους ανθρώπους - συγγενική αγάπη και φιλία προς τον κάθε εργαζόμενο, οργή και καταδίκη για τον ακαμάτη»³².

Σ' ένα άλλο σημείο ο Μακάρενκο αναφέρει ότι «Η εργασιακή φροντίδα δεν είναι απλά ένας δρόμος που οδηγεί στα μέσα διαβίωσης, αλλά είναι, επίσης, η ηθική, η φιλοσοφία του νέου κόσμου, η σκέψη για την ενότητα των εργαζομένων και την νέα ευτυχισμένη ανθρωπότητα»³³.

Η εργασιακή δραστηριότητα βρίσκεται, λοιπόν, στο επίκεντρο των θεωρητικών απόψεων και της παιδαγωγικής πρακτικής του Μακάρενκο. Έχει, όμως, σημασία να υπογραμμίσουμε ότι επρόκειτο, κυρίως, για την ηθική αγωγή των παιδιών και όχι, απλώς, για την καλλιέργεια κάποιων εργασιακών δεξιοτήτων. Η εργασία αποκτούσε ηθική διάσταση, υπολαμβάνονταν ως φροντίδα για τους άλλους, ως προσφορά στη σοσιαλιστική κοινωνία, ως συμμετοχή στη συνολική προσπάθεια οικοδόμησης ενός καλύτερου μέλλοντος για όλους τους ανθρώπους. Διαμέσου της συμμετοχής των παιδιών στην εργασιακή δραστηριότητα καλλιεργούταν ο σεβασμός προς όλους τους ανθρώπους του μόχθου, η αλληλεγγύη προς όλη την εργαζόμενη ανθρωπότητα. Και βέβαια, στους παιδικούς Σταθμούς του Μακάρενκο, δεν ήταν η αμεσότητα των εργασιακών ενεργειών αυτή που διαπαιδαγωγούσε ηθικά τα παιδιά, αλλά, κυρίως, ο συμμετοχικός - συλλογικός - συνεργατικός χαρακτήρας των διευθετήσεων αναφορικά με τους στόχους, την οργάνωση και διεκπεραίωση των διαφόρων εργασιών.

Ελευθερία και συλλογικότητα Το ζήτημα της πειθαρχίας

Η υπεύθυνη συμμετοχή στις δραστηριότητες της κοινότητας, στην παραγωγική διαδικασία και στα όργανα αυτοδιαχείρισης, η υπηρετήση και υπεράσπιση του συλλογικού συμφέροντος αποτελούσαν το αναγκαίο πλαίσιο για την ελεύθερη ανάπτυξη κάθε ξεχωριστής προσωπικότητας. Η ελευθερία, κατά τον Μακάρενκο, δεν μπορεί να υπάρξει ως απομάκρυνση από τους άλλους, ως απομάκρυνση από τις υποθέσεις της κοινότητας και της κοινωνίας. Η ελευθερία του κάθε ατόμου είναι εφικτή μόνο μέσα στην κοινωνία, υπό τον όρο ότι αυτή η κοινωνία συνιστά κοινότητα-κολεκτίβα, εδράζεται, δηλαδή, σε σχέσεις συντροφικότητας και αλληλεγγύης.

«Η σοσιαλιστική κοινωνία είναι θεμελιωμένη στην αρχή του κολεκτιβισμού. Σ' αυτήν δεν πρέπει να έχει θέση η μοναχική προσωπικότητα, άλλοτε φανταχτερή σαν το εξάνθημα κι άλλοτε κονιορτοποιημένη σαν τη σκόνη του δρόμου, αλλά το μέλος της σοσιαλιστικής κολεκτίβας»³⁴.

Οι παραπάνω απόψεις του Μακάρενκο βρίσκονται σε αντίθεση με μια ισχυρή θεωρητική παράδοση η οποία αρνείται κατηγορηματικά τη συνάφεια μεταξύ ελευθερίας και κοινωνικής ζωής, θεωρώντας την πρώτη ως αφετηριακό-μη κοινωνικό δεδομένο της ανθρώπινης φύσης.

Είναι γνωστή η αντίληψη του Ρουσό που εξιδανικεύει τον πρωτόγονο, προ-κοινωνικό άνθρωπο, δηλώνοντας από την αρχή του Κοινωνικού Συμβολαίου ότι «Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος, και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος»³⁵.

Παρόμοια είναι η άποψη του Φρόυντ, ο οποίος ισχυρίζεται ότι «Η ατομική ελευθερία δεν είναι πολιτισμικό αγαθό. Ήταν πολύ μεγάλη πριν από τον πολιτισμό τάση προς την ελευθερία απευθύνεται ενάντια σε ορισμένες μορφές και απαιτήσεις του πολιτισμού ή ενάντια στον πολιτισμό γενικά»³⁶. Για το Φρόυντ και τη θεωρία της ψυχανάλυσης η κοινωνία με τους ηθικούς της κανόνες έρχεται να βάλλει φραγμούς στην αρχέγονη ελευθερία των ανθρώπινων ορμών κι έτσι λειτουργεί ως ένας εξωτερικός προς τη φύση του ατόμου καταπιεστικός μηχανισμός.

Την αμφισβήτηση του κοινωνικού περιεχομένου της ελευθερίας συναντάμε στις ιδέες των εκπροσώπων του υπαρξισμού. Σύμφωνα με την περιβόητη δήλωση του Σαρτρ «ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να είναι ελεύθερος»³⁷, ανεξαρτήτως του πλαισίου των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες εμπλέκεται. Για τη Σιμόν ντε Μπωβουάρ «Είναι αντιφατικό να θέτουμε την ελευθερία σαν κατάκτηση αφού είναι δοσμένη απ' την αρχή»³⁸.

Η άρνηση της σχέσης μεταξύ ελευθερίας και κοινωνικής ζωής και η αντιμετώπιση της ηθικής ως καταναγκαστικού μηχανισμού οδηγεί στην ιδέα ότι η κατάφαση της ανθρώπινης ελευθερίας συνεπάγεται την απαλλαγή από τις δεσμεύσεις της ηθικής. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Νίτσε ότι η ελευθερία βρίσκεται πέραν της ηθικής, ότι «κυρίαρχο άτομο» είναι αυτό «που έχει απελευθερωθεί από την ηθικότητα των ηθών, αυτόνομο και υπερηθικό (γιατί το "αυτόνομο" και το "ηθικό" αλληλοαποκλείονται)...»³⁹.

Οι ιδέες του Μακάρενκο περί ελευθερίας απηχούν την ευρύτερη μαρξιστική αντίληψη ότι η ανθρώπινη ελευθερία δεν εγγράφεται σε μιαν αφετηριακή φύση, δεν είναι κάτι δοσμένο εξυπαρχής, το οποίο απλώς αποκαλύπτεται στη διαδικασία ψυχικής-πνευματικής ανάπτυξης του παιδιού. Η ελευθερία θεωρείται ειδοποιό γνώρισμα του ανθρώπου ως προσωπικότητας, ως ατόμου που έχει αφομοιώσει τα επιτεύγματα και τις δυνατό-

τητες της κοινωνίας, του πολιτισμού. Η ελευθερία, συνεπώς, δεν προϋπάρχει της παιδαγωγίας αλλά αποκτάται διαμέσου αυτής, από τη στιγμή που η παιδαγωγία καθιστά τον άνθρωπο ικανό όχι μόνο να αφομοιώνει τον πολιτισμό αλλά και να τον δημιουργεί, όχι μόνο να προσαρμόζεται στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά να τις αλλάζει και να τις αναπτύσσει. Σε τελευταία, ανάλυση, ο ρόλος της παιδαγωγίας στην ανάπτυξη της ανθρώπινης ελευθερίας (όπως και η περίπτωση χειραγώγησης των ανθρώπων διαμέσου αυτής) εξαρτάται από το χαρακτήρα των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων, από το κατά πόσο οι σχέσεις αυτές συνάδουν ή απαδούν προς την ελεύθερη ανάπτυξη του κάθε ανθρώπου.

Σε μια κλασική ρήση τους οι Μαρξ και Ένγκελς δηλώνουν ότι «Μονάχα σε μια κοινότητα έχει κάθε άτομο τα μέσα να καλλιεργήσει τις ικανότητές του προς όλες τις κατευθύνσεις. Μόνο μέσα στην κοινότητα, επομένως, είναι δυνατή η προσωπική ελευθερία. Στα προηγούμενα υποκατάστατα της κοινότητας, στο κράτος, κ.λπ., προσωπική ελευθερία υπήρχε μονάχα για τα άτομα που αναπτύσσονταν μέσα στις σχέσεις της κυρίαρχης τάξης, και μονάχα στο βαθμό που ήταν άτομα αυτής της τάξης. Στην πραγματική κοινότητα τα άτομα αποκτούν την ελευθερία τους στην ένωσή τους και διαμέσου της ένωσής τους»⁴⁰.

Για τον Μακάρενκο η διασφάλιση της ελεύθερης ανάπτυξης του καθενός μέσα στην κοινότητα συνδέεται άμεσα με την καλλιέργεια της πειθαρχίας. Ο σοβιετικός παιδαγωγός διευκρινίζει ότι η πειθαρχία δεν θα πρέπει να έχει απλώς ανασχετικό χαρακτήρα, να αποτρέπει δηλαδή από συγκεκριμένες πράξεις, αλλά, αντιθέτως, θα πρέπει να συνιστά παρώθηση, να είναι «πειθαρχία της νίκης, πειθαρχία των υπερβάσεων»⁴¹. Πίστευε ότι η πειθαρχία αποτελεί το μέσο και, ταυτόχρονα, το ζητούμενο — το αποτέλεσμα της διαπαιδαγώγησης των νέων.

Η αναγκαιότητα της πειθαρχίας αφορά στη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινότητας, και, κατ' επέκταση, μεταξύ των μελών της κοινωνίας, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο καθένας να εκπληρώνει υπεύθυνα και αποτελεσματικά τα καθήκοντά του απέναντι στους άλλους. Η πειθαρχία καλούταν να αποσοβήσει τον κίνδυνο που εγκυμονούσε για την κοινότητα η πιθανότητα ανάπτυξης της ιδιοτέλειας και αυθαιρεσίας του ξεχωριστού ατόμου. Η πιθανότητα αυτή ήταν πάντα παρούσα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου τα καθήκοντα του ατόμου απέναντι στην κοινότητα σχετιζόνταν με τη διεκπεραίωση δυσάρεστου, κοπιαστικού, μονότονου έργου. Ο Μακάρενκο επισημαίνει ότι «Όταν ο άνθρωπος χρειάζεται να κάνει κάτι ευχάριστο για τον ίδιο, το κάνει πάντα και χωρίς πειθαρχία. Πειθαρχία έχουμε τότε όταν ο άνθρωπος πράττει με ευχαρίστηση κάτι που είναι για τον ίδιο δυσάρεστο»⁴².

Ας σημειώσουμε εδώ ότι στους παιδικούς Σταθμούς «Μ.Γκόρκι» και «Φ.Ε.Ντζερζίνσκι» οι εργασιακές δραστηριότητες δεν ήταν πάντα ευχάριστες και δημιουργικές. Τουναντίον, οι τρόφιμοι καλούνταν συχνά (περισσότερο συχνά στο Σταθμό «Μ. Γκόρκι» που λειτουργήσε στα πολύ δύσκολα χρόνια των αρχών του '20) να φέρουν σε πέρας ιδιαίτερα κοπιαστικές εργασίες, οι οποίες ήταν, όμως, αναγκαίες για την επιβίωση, ανάπτυξη και πρόοδο της κοινότητας.

Η πειθαρχημένη στάση απέναντι στην εκπλήρωση δύσκολων, κοπιαστικών, δυσάρεστων καθηκόντων θεωρούταν ζήτημα ηθικής τάξεως, έμπρακτη αλληλεγγύη προς όλα τα μέλη της κοινότητας στον αγώνα για το συλλογικό καλό. Αντιθέτως, η αποφυγή διεκπεραίωσης εκλαμβανόταν ως εκδήλωση ιδιοτέλειας και παρασιτισμού, ως υπονόμευση του συλλογικού συμφέ-

ροντος στο όνομα του ατομικού, κάτι το οποίο έπρεπε να αποτραπεί.

Η πειθαρχία ήταν, επίσης, αναγκαία προκειμένου να διασφαλιστεί η λειτουργικότητα του συστήματος αυτοδιεύθυνσης της Παιδικής Εργασιακής Κολεκτίβας. Αυτοδιεύθυνση σήμαινε ότι το κάθε μέλος της κοινότητας έπρεπε να σέβεται τις συλλογικές αποφάσεις, να εκτελεί πρόθυμα τις εντολές των διοικητικών οργάνων, αλλά και όταν εκλέγεται σε κάποια διοικητική θέση να ενεργεί σύμφωνα με τα κοινά συμφέροντα και κανόνες. Από τη στιγμή που η αυτοδιεύθυνση της κοινότητας περιελάμβανε την εκ περιτροπής ανάληψη διοικητικών και εκτελεστικών υποχρεώσεων, η συλλογική αυτενέργεια της κοινότητας προϋπόθετε ότι το κάθε μέλος της είναι σε θέση να διατάζει τον σύντροφό του αλλά και να υπακούει σ' αυτόν.

Στους παιδικούς Σταθμούς «Μ. Γκόρκι» και «Φ. Ντζερζίνσκι» πολλές φορές παιδιά μικρότερης ηλικίας, στα πλαίσια συγκεκριμένων καθηκόντων τους έδιναν εντολές σε παιδιά μεγαλύτερά τους. Ο Μακάρενκο φρόντιζε ιδιαίτερα, αφενός, για την πειθαρχημένη εκπλήρωση από τα παιδιά των ανειλημμένων διοικητικών υποχρεώσεων, και αφετέρου για την πειθαρχημένη εκτέλεση των εντολών που προέρχονταν από τα διοικητικά όργανα της κοινότητας. Είναι σημαντικό – έλεγε – να υπακούς στο σύντροφό σου (όχι γιατί είναι πιο δυνατός από φυσικής πλευράς, ούτε γιατί είναι εξυπνότερος, αλλά γιατί είναι εξουσιοδοτημένος απ' την κολεκτίβα και ως εκ τούτου είναι υπεύ-

θυνος για ότι αφορά την κολεκτίβα. Αυτό αποτελεί φαινόμενο σοβιετικού τύπου)⁴³.

Η πειθαρχία, λοιπόν, αποσκοπούσε στη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της κοινότητας, στην αποτελεσματική υλοποίηση των στόχων της, αλλά και στην προστασία του συνόλου από την αυθαιρεσία του ξεχωριστού ατόμου. Επιβάλλοντας την πειθαρχία η κοινότητα προστάτευε όχι μόνο τον εαυτό της, συνολικά, αλλά και το κάθε μέλος της, ξεχωριστά, του διασφάλιζε τη δυνατότητα ελεύθερης ανάπτυξης.

Κατά τον Μακάρενκο η πειθαρχία είναι ιδιαίτερα σημαντική προκειμένου να υπάρχει ελευθερία, «η πειθαρχία καθορίζει την ελευθερία»⁴⁴. Και, μάλιστα, είναι τόσο σημαντική, ώστε η παραβίασή της να επιφέρει την τιμωρία. Στους παιδικούς Σταθμούς «Μ. Γκόρκι» και «Φ. Ντζερζίνσκι» η Γενική Συνέλευση των παιδιών, αλλά και ορισμένα διοικητικά όργανα της κοινότητας, μπορούσαν να επιβάλλουν τιμωρίες στους τροφίμους για τα παραπτώματά τους. Η πιο αυστηρή τιμωρία προέβλεπε την οριστική αποπομπή του παραβάτη από την κοινότητα.

Ειρήσθω εν παρόδω, ότι η λειτουργία στο σταθμό «Φ. Ντζερζίνσκι» των αποκαλούμενων συντροφικών δικαστηρίων (τα οποία αποτελούσαν από τέσσερις τροφίμους, εκλεγμένους για τρεις μήνες και ένα παιδαγωγό, και λειτουργούσαν με ανοικτές συνεδριάσεις) καθώς και η γενική τακτική των τιμωριών στους Σταθμούς του Μακάρενκο προκάλεσαν την έντονη αντίδραση της Ν.Κ. Κρούπσκαγια⁴⁵.

Υποσημειώσεις

1. Βλ. Β.Α. Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, μτφρ. Δ. Πατέλης, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 2004, σσ. 250-252.

2. Βλ. στο ίδιο, σελ. 2 53.

3. Η λέξη ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ προέρχεται από τη σύντμηση των ρώσικων λέξεων *Proletarskaja Kul'tura* (Προλεταριακή Κουλτούρα). Με το όνομα αυτό αποκαλούνταν ένα μεγάλο δίκτυο πολιτιστικών οργανώσεων με ποικίλες μορφές καλλιτεχνικής και διαφωτιστικής δραστηριότητας. Στις τάξεις των συμμετεχόντων στο κίνημα της ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ (1917-1932) ήταν διαδεδομένη η αντίληψη ότι στο καθεστώς της δικτατορίας του προλεταριάτου που εγκαθιδρύθηκε στη Σοβιετική Ρωσία προσιδιάζει ένας νέος, αμιγώς προλεταριακός πολιτισμός, εντελώς διαφορετικός απ' όλους τους άλλους. Οι οργανώσεις της ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ επεδίωκαν να λειτουργήσουν ως εργαστήρια-κοιτίδες αυτού του νέου πολιτισμού.

4. Α.Α. Μπογκνάνοφ, *Στοιχεία του προλεταριακού πολιτισμού στην ανάπτυξη της εργατικής τάξης*, Μόσχα 1920, σσ. 5 9-60.

5. Στο ίδιο, σσ., 49-50.

6. Στο ίδιο, σελ. 77.

7. Α.Α. Μπογκνάνοφ, *Για την προλεταριακή κουλτούρα 1904-1924*, Μόσχα 1924, σελ. 56.

8. Στο ίδιο.

9. Β.Β. Γκορμπουνόφ, *Ο Β.Ι. Λένιν και η ΠΡΟΛΕΤΚΟΥΛΤ*, Μόσχα 1974, σελ. 202.

10. Ν. Μπουχάριν, *Η θεωρία του ιστορικού υλισμού*, Μόσχα – Λένινγκραντ 1928, σελ. 269.

11. Στο ίδιο.

12. Ν. Μπουχάριν, *Η κομμουνιστική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας*, Μόσχα – Λένινγκραντ 1925, σελ. 94.

13. Β.Ι. Λένιν, «Επιτυχίες και δυσκολίες της σοβιετικής εξουσίας», στο: Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 38, *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1982, σελ. 59.

14. Βλ. Β.Ι. Λένιν, «Τα καθήκοντα των ενώσεων της νεολαίας», στο: Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 41, *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1988, σσ.

303-305.

15. Στο ίδιο, σσ. 308-309.

16. Στο ίδιο, σελ. 309.

17. Στο ίδιο, σελ. 313.

18. Α. Βυγκότσκι, *Παιδαγωγική ψυχολογία*, εκδ. Πενταγόγκικα, Μόσχα 1991, σελ. 253.

19. Το 1921 στη Σοβιετική Ρωσία 4,5 εκατομμύρια παιδιά ζούσαν στους δρόμους. Βλ. Γ. Βασιλκόβα, Τ. Βασιλκόβα, *Κοινωνική παιδαγωγική*, εκδ. Ακαντέμια, Μόσχα 2001, σελ. 209.

20. Ο Π. Μπλόνσκι, σοβιετικός θεωρητικός της παιδαγωγικής και της ψυχολογίας, άσκησε αυστηρή κριτική στην εν λόγω θεωρία, στο κείμενό του *Περί της σύτως αποκαλούμενης ηθικής ελαττωματικότητας*, το οποίο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Να πουτιάχ κ νόβοϊ σκόλε*, τεύχος 9, 1923.

21. Α.Σ. Μακάρενκο, «Προβλήματα της σχολικής, σοβιετικής αγωγής», στο: Α.Σ. Μακάρενκο, *Έργα*, τ.5, εκδ. Ίζνιάτελσβο Ακαντέμυ Πενταγγογκίσεσκιχ Ναούκ, Μόσχα 1958, σσ. 148-149.

22. Ό.π., σελ. 149.

23. Α.Σ. Μακάρενκο, «Οι παιδαγωγικές μου αντιλήψεις», στο: Α.Σ. Μακάρενκο, *Εκλεκτά παιδαγωγικά έργα*, τ.1, εκδ. Πενταγόγκικα, Μόσχα 1977, σελ. 135.

24. Α.Σ. Μακάρενκο, *Παιδαγωγικά έργα*, τ.1, Μόσχα 1983, σελ. 244. Σε άλλο σημείο ο Α.Σ. Μακάρενκο αναφέρει τις βασικές ενστάσεις των αντιπάλων του, από τη μεριά των θεωρητικών της παιδολογίας, σχετικά με τις απόψεις του περί ηθικής αγωγής: «Ο σύντροφος Μακάρενκο επιθυμεί να δομηθεί την παιδαγωγική διαδικασία πάνω στην ιδέα του καθήκοντος. Είναι αλήθεια ότι προσθέτει και τη λέξη “του προλεταριακού”. Αλλά αυτό δεν δύναται, σύντροφοι, να αποκρύψει την ουσία της ιδέας αυτής. Συμβουλευόμαστε τον σύντροφο Μακάρενκο να μελετήσει προσεκτικά την ιστορική γένεση της ιδέας του καθήκοντος. Είναι μια ιδέα των αστικών σχέσεων, μια ιδέα αποκλειστικά μερκαντιστικής φύσης. Η σοβιετική παιδαγωγική επιδιώκει να καλλιεργήσει στην κάθε προσωπικότητα την

ελεύθερη εκδήλωση των δημιουργικών της δυνάμεων και κλίσεων, την πρωτοβουλία, επουδενί λόγω, όμως, δεν σκοπεύει να καλλιεργήσει την αστική έννοια του καθήκοντος». Α.Σ. Μακάρενο, Παιδαγωγικά έργα, τ.7, Μόσχα 1986, σελ. 29.

25. Α.Σ. Μακάρενο, «Κομμουνιστική αγωγή και συμπεριφορά» στο: Α.Σ. Μακάρενο, Έργα, τ.5, εκδ. Ιζντάτελσβο Ακαντέμνι Πενταγογκίτσεσκιχ Ναούν, Μόσχα 1958, σσ. 446-447.

26. Ό.π. σελ. 454.

27. Α.Σ. Μακάρενο, «Προβλήματα της σχολικής, σοβιετικής αγωγής», στο: Α.Σ. Μακάρενο Έργα, τ.5, ό.π., σελ. 165.

28. Α.Σ. Μακάρενο, «Ο σκοπός της αγωγής», στο: Α.Σ. Μακάρενο Έργα, τ.5, ό.π., σελ. 355.

29. Β.Ι. Λένιν, «Σχέδιο προγράμματος του κόμματός μας», στο: Β.Ι. Λένιν, Άπαντα, τ.4, Σύγχρονη Εποχή, σελ. 226.

30. Βλ. J. Dewey, E. Dewey, Schools of Tomorrow, E.P. Dutton & Company, N.Y. 1919, σσ. 205-228.

31. Στο σταθμό «Μ. Γκόρκι» οι τρόφιμοι ασχολούταν κυρίως με χειροτεχνικές και αγροτικές εργασίες. Στο σταθμό «Φ. Ντζερζίνσκι» λειτουργούσε εργοστάσιο παραγωγής κρουστικών δραπάνων και εργοστάσιο φωτογραφικών μηχανών.

32. Α.Σ. Μακάρενο, «Διαλέξεις για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών», στο: Α.Σ. Μακάρενο Βιβλίο για τους γονείς, εκδ. Ιζντάτελσβο «Πράβντα», Μόσχα 1985, σελ. 415-416.

33. Α.Σ. Μακάρενο, Έργα, τ.4, εκδ. Ιζντάτελσβο Ακαντέμνι Πενταγογκίτσεσκιχ Ναούν, Μόσχα 1957, σελ. 520.

34. Α.Σ. Μακάρενο, «Ο σκοπός της αγωγής», στο: Α.Σ. Μακάρενο Έργα, τ. 5, ό.π., σσ. 353-354.

35. Ζ.Ζ. Ρουσσώ, Το κοινωνικό συμβόλαιο, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 48.

36. Φρόντ Σ., Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, εκδ. Επίκουρος, σελ. 54.

37. Ζ.Π. Σαρτρ, Ο υπαρξισμός είναι ένας ανθρωπισμός, μτφρ. Κ. Σταματίου, εκδ. Αρσενίδης, σελ. 36.

38. Σιμόν ντε Μπωβουάρ, Για μια ηθική της αμφισβήτησης, μτφρ. Κ. Λάμψα, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1984, σελ. 22.

39. Φ. Νίτσε, Η γενεαλογία της ηθικής, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Α. Τρουλινού, Εκδοτική Θεσσαλονίκης, σελ. 110.

40. Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, Η γερμανική ιδεολογία, τ.1, μτφρ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989, σελ. 115-116.

41. Α.Σ. Μακάρενο, «Διάλεξη στην παιδαγωγική σχολή», στο: Α.Σ. Μακάρενο, Έργα, τ. 5, ό.π., σελ. 414.

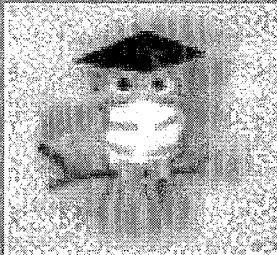
42. Α.Σ. Μακάρενο, «Προβλήματα της σχολικής, σοβιετικής αγωγής», στο: Α.Σ. Μακάρενο Έργα, τ. 5, ό.π., σελ. 147.

43. Α.Σ. Μακάρενο, «Διάλεξη στην παιδαγωγική σχολή», στο: Α.Σ. Μακάρενο, Έργα, τ. 5, ό.π., σελ. 419.

44. Α.Σ. Μακάρενο, «Για την προσωπικότητα και την κοινωνία», στο: Α.Σ. Μακάρενο, Έργα, τ.7, εκδ. Ιζντάτελσβο Ακαντέμνι Πενταγογκίτσεσκιχ Ναούν, Μόσχα 1958, σελ. 15.

45. Α.Ι. Πισκουνόφ (επ.), Η ιστορία της παιδαγωγικής. Από τον 17ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ου. Μέρος 2ο, εκδ. Τρόρτσεσκιί τσεντρο «Σφέρα», Μόσχα 1998, σελ. 290.

alfavita.gr

Ειδήσεις, Αναλύσεις, Έρευνες,
Θέματα για όλους τους χώρους
της Παιδείας και της εργασίας,
για τον εκπαιδευτικό, το γονιό,
το μαθητή, το φοιτητή, τον
ενημερωμένο πολίτη

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

www.alfavita.gr

ΕΓΚΑΙΡΗ ΚΑΙ ΕΓΚΥΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

Με την επιμέλεια
του Χρήστου Κάτσικα
και 50 συνεργατών -
ανταποκριτών

*Η www.alfavita.gr είναι η μεγαλύτερη σε επισκεψιμότητα
εκπαιδευτική πύλη στην Ελλάδα με 300.000 επισκέψεις μηνιαίως*